

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ АСОЦІАЦІЇ

У статті аналізуються факти системно близьких мов — сербської, хорватської, боснійської та чорногорської на рівні лексики, що дозволило виявити низку відмінних явищ, пов'язаних з асоціаціями, які утворюють асоціативно-змістове поле слова. Серед них до уваги взято символи, етнокультурні, пресупозиційно-оцінні, сигніфікативні асоціації, асоціації за суміжністю, словотворчі тощо, пов'язані з національними відмінностями носіїв цих мов, відмінностями в їхній культурі, ментальності і погоджені з різними підходами до формування лексичної бази власної мови.

Ключові слова: національна спільнота, культура, мова, національно-культурна та мовна ідентичність, етнокультурні асоціації.

Сьогодні майже кожний народ намагається визначити власну сутність, пізнати глибше національний характер, ментальність, культуру, мову, яка оберігає дух народу, протидіючи цим світовій культурній глобалізації. Тому невпинно зростає інтерес до етнолінгвістики — галузі мовознавства, спрямованої на вивчення відображення в мові й мовленні діяльності етносу, його специфічної свідомості, яка зумовлює і особливості його характеру, світосприйняття, матеріальної та духовної культури. Як відомо, етнолінгвістика у славистиці доволі нова дисципліна. Засновник її московської школи М. І. Толстой розглядає цю галузь науки широко і вузько, — предметом її вивчення є культура в цілому, народна психологія й міфологія, незалежно від того, як вони формально втілюються; у мовознавстві етнолінгвістичний напрям орієнтує на розгляд співвідношення мови й духовної культури, мови й ментальності, мови й народної творчості та різних зразків виявлення цих феноменів¹. На подвійну інтерпретацію об'єкта цієї науки натрапляємо в представника люблінської школи етнолінгвістики польського науковця Є. Бартмінського. Це — мова й мовлення етносу (як носія мови) та сам етнос, який, будучи об'єктом вивчення, у той же час становить суб'єкт пізнавальної діяльності. Той, хто створює певну галузь знань, наївну картину світу, сам і залишається її носієм². Як бачимо з наведених тверджень, для етнолінгвістичних досліджень водночас актуальним є і феномен мовного коду, і колективна свідомість етносу, і його культура тощо, які стають визначальними у вивченні національно-культурної ідентичності.

У будь-якій природній мові екстралінгвальна реальність це світ, який перебуває в постійній кореляції з його інтерпретацією певним етносом, з міжособистісними стосунками його представників. За О. О. Потебнею, мова є не

¹ Толстой Н. И. Из грамматики славянских обрядов // Язык и народная культура.— М., 1995.— С. 27–40.

² Бартоминский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике.— М., 2005.— 512 с.

тільки найкращою, а й справжньою, єдиною прикметою, за якою ми впізнаємо народ³. Вона зумовлює впевненість у собі та повагу до себе, що є основою розвитку кожного народу. Усякій спільноті, щоб вірити в себе, треба самовизначитися, мати відчуття спорідненості і безперервності свого буття. Це означає, що етнічна спільнота повинна мати свою назву, територію, традицію та культуру, єдність у поглядах на походження, відчуття однаковості, належності до однієї спільноти, навіть якщо це відчуття ілюзорне. Мета цієї статті — визначити співвідношення мови та етносу, мови та культури в суспільстві в контексті національно-культурної ідентичності, подати релевантну інтерпретацію цих двох фундаментальних складників розвитку етносу/нації в їх взаємодії та виявити модифікації, які виникають у процесі функціональної взаємодії лінгвальної та етнокультурної царин на прикладі асоціацій, що утворюють асоціативно-змісто-ве поле слова.

Є різні визначення поняття ідентичності та його змісту. Маніпулюючи цим поняттям у процесі класифікації спільноти, розподілі її, наприклад, на наші, чужі, домінуючі й привілейовані, елітні, підпорядковані, які становлять більшість / меншість тощо, здебільшого членів спільнот розставляють згідно з ієрархією суспільних, політичних і економічних відносин. Однаковою мірою це стосується підтримання та збереження власної культури та її надбань, участі в конкурентній боротьбі за вплив і становище у світовій ієрархії.

Загалом ідентичність — усвідомлення індивідом належності до свого народу. Тобто етнічна ідентичність виконує одну з ключових функцій на індивідуальному та колективному рівнях. Поняття етнічної ідентичності (а вона є лише однією з форм ідентичності взагалі) охоплює параметри об'єктивні, тобто те, про що можна довідатися (об'єктивний культурний зміст), і суб'єктивні, тобто те, що є емотивним (відчуття належності та лояльності). Ці параметри постійно взаємодіють, змінюються, тому ніколи не з'являються в первісному вигляді. Їм завжди притаманне лише те, що в них вірять, про них думають і щодо них стверджують, те, що вони є основою спільноти⁴.

Оскільки поняття етнічної ідентичності містить показники спільного, однакового («ми») та відмінного («вони»), воно водночас є комунікативним засобом та засобом розпізнавання окремих особистостей чи груп. Інакше кажучи, ідентичність пов'язана і з подібностями, і з відмінностями. Дослідження ідентичності розкриває, з одного боку, уявлення про себе як про члена спільноти (за концепцією Б. Андерсона), а з другого — показує себе як такого, що відрізняється від інших використанням тих аспектів культури, якими певна спільнота володіє як засобами розрізнення.

Пошуки ідентичності спрямовують культури до самих себе, але таке утвердження власної ідентичності потребує комунікації та взаємодії з іншими спільнотами. З огляду на це частина досліджень у галузі культурної антропології⁵ ґрунтується на постулатах теорії комунікації культури, з погляду якої культурні феномени трактуються як феномени комунікативні. Деякі представники цієї теорії, наприклад Е. Сепір, навіть суспільство визначають як динамічне сплетіння чи сукупність різних за ступенем складності домовленостей між людьми та групами людей, а комунікацію — як механізм залежної домовленості

³ Потебня А. А. Мысль и язык.— К., 1993.— С. 178–190.

⁴ Про націю як про уявну спільність пише Б. Андерсон: *Anderson B. Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma.*— Zagreb, 1990.— 155 s.

⁵ Наука, що займається дослідженням культури різних груп людей.

людей⁶. У розділі своєї праці, присвяченому мові, учений також стверджує, що історія цивілізації — це розширення обсягу комунікації, що постійно прогресує⁷. Відповідно до цього, система цінностей одного суспільства може визначатися в спільному контексті з системами цінностей інших суспільств лише в процесі взаємодії з ними, тобто в процесі комунікації.

Тому не випадково, що поряд із зацікавленням проблемами ідентичності людини й ідентичності спільноти з погляду всіх можливих аспектів цього явища (від екологічного, економічного, соціологічного, антропологічного, політичного тощо) виникає інтерес до одного з ключових чинників ідентифікації — мови. У сучасній науковій літературі з проблем антропології мова розглядається як один з найсуттєвіших складників поняття культурної та етнічної/національної ідентичності⁸. І хоча контакти між людьми здійснюються по-різному, мова — безпосередньо й опосередковано — все ж залишається основним засобом комунікації.

Належність до етнічної спільноти, народу визначається спільною суспільно-культурною моделлю, яка охоплює такі елементи, як культура (у найширшому значенні цього слова), релігія, історія, мова, життєвий простір, усвідомлення спільності й належності до спільноти, соціальна та політична організованість тощо. Саме ці елементи допомагають суспільним групам визначитися щодо етнічної належності. Особливі обставини в кожному конкретному випадку (тієї чи іншої спільноти) визначають, які елементи більш, а які менш важливі для процесу самоідентифікації та ідентифікації, тобто для визначення спільностей з тими, що належать до певної спільноти («ми»), і відмінностей від представників інших спільнот («вони»).

Як уже зазначалося, саме мова — один з найбільш конкурентоспроможних елементів серед визначників належності до етносу. Причин цього багато. Передусім ідеться про те, що при сучасному соціально орієнтованому, спрощеному підході до генези етнічної ідентичності, який полягає у визначенні кордонів між групами (цей підхід наприкінці 60-х років увів у культурну антропологію норвезький етнолог Ф. Барт, а під поняттям «антропології кордонів» у середині 90-х років його розробили ірландські антропологи Х. Доннан і Т. М. Вілсон), саме мова стала першим критерієм такої належності як «примарна й емотивно найінтенсивніша комунікаційна система, яку повинен засвоїти кожен член спільноти. Засвоєння мови спільноти має вирішальний вплив на розуміння кордонів...»⁹.

У період романтизму (а власне в цьому напрямі була зорієнтована філологія у XIX ст.) укорінилося розуміння, що ідентичність та спорідненість мови, а отже, і можливість домовленості в широкому плані, є необхідною передумовою формування й існування певної групи людей. Отже, мова — засіб, за допомогою якого спільноти інтегруються та диференціюються¹⁰. Однак роль мови в цьому відносна. Традиція, за якою всі спільноти, які мали мову, згодом сформували націю, не характерна, наприклад, для країн Центральної Європи, де тривалий час існували багатонаціональні спільноти. Там, навпаки, після розпаду цих спільнот

⁶ Sapir E. Ogleđi iz kulturne antropologije.— Beograd, 1974. — S. 61.

⁷ Ibid.— S. 61–62.

⁸ Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира // Вопр. языкознания.— 1990.— № 6.— С. 110–122; Пинчук О. Мова та духовний потенціал людини та етносу // Генеза.— 1995.— № 1.— С. 25–30.

⁹ Štulhofer A. Maksimizacija reputacije kao mikro-model etničke solidarnosti // Migracijske teme.— Zagreb, 1996.— Br. 4.— S. 331–335.

¹⁰ Bandić D. Etnos // Kultura.— 1982.— Br. 62–63.— S. 38.

нації утворили мови. Тому таке трактування проблеми не зовсім точне. Численні емпіричні дослідження свідчать, що «етнічні та мовні кордони не завжди збігаються» (це було виявлено дослідженнями в галузі лінгвістичної географії)¹¹. Існують і багатонаціональні спільноти, на прикладі яких видно, що у визначенні мови не є обов'язковою вимога, щоб цією мовою розмовляла лише одна етнічна спільнота, як і не обов'язково, щоб одна така спільнота користувалася лише однією мовою. Єдиний різновид, який справді відповідає за існування певної мови, — це конкретна мовна спільнота, тобто колектив, який цією мовою розмовляє¹². Члени однієї мовної спільноти не обов'язково повинні мешкати на тих самих територіях і в межах однієї етнічної, національної чи політичної формації. Цікавий у цьому контексті приклад мусульман-босняків, які вже тривалий час проживають у Туреччині і досі розмовляють боснійською мовою¹³. Однак слід зазначити, що належність до будь-якої специфічної мовної спільноти визначає людину як члена цієї особливої, відмінної від інших спільноти.

Зміна позиції мови в спільноті пов'язана з різноманітністю засад, на яких спільнота була заснована. Крім однонаціональних спільнот (і держав), існують такі, які є етнічною, мовною та релігійною сумішшю. Усі групи в такій спільноті, зрозуміло, домагаються для себе гарантованих однакових прав. Це природно і ґрунтується на моральних засадах¹⁴. Деякі вчені висувають як заперечення аргумент, що такі права не використовуються там, де кілька народів використовують одну мову. Термін «народ» не обов'язково пов'язаний з поняттям мови — його може замінити поняття «мовна спільнота»¹⁵. Як приклад учені наводять англійську мову (а не американську чи новозеландську, чи австралійську), іспанську (а не чилійську чи мексиканську), арабську (а не іракську чи алжирську тощо), хоча в кожному випадку існують відмінності між варіантами цих же літературних мов у різних країнах¹⁶.

Бувають ситуації, коли мова не є чи не може бути тривалою ознакою певної етнічної групи. Трапляється, що така група з певних причин відмовляється від однієї мови і замінює її іншою, але при цьому вона не втрачає і не змінює своєї етнічної ідентичності. Цю тезу добре ілюструє приклад буневців та шокців — хорватів, які проживають на території Воєводини (регіон Сербії). Під тиском вони змушені були відмовитися від рідної мови і перейти на сербську. Перехід на сербську в цьому конкретному випадку можна мотивувати ще й мовними особливостями: рідний діалект буневців та шокців — ікавський, а літературна хорватська вимова — ієкавська. У чужому середовищі їм легше було пристосуватися, використовуючи сербську мову, ніж літературну хорватську, вивчення якої потребувало більших зусиль¹⁷.

Незважаючи на це, конкурентна здатність мови щодо інших визначників належності до етносу, виходячи з існуючої щодо цієї проблеми наукової літерату-

¹¹ Brozović D. Etničnost i jezik: uvodno razmatranje // Etničnost, nacija, identitet.— Zagreb, 1998.— S. 172.

¹² Під «мовною спільнотою» розуміємо групу мовців, для яких мовну комунікацію уможливило те, що всі володіють (принаймні) одним мовним ідіомом та нормами його використання, — ядро мовної спільноти становить рідна мова (Škiljan D. Stavovi stanovnika Zagreba prema jeziku // Kulturni radnik.— Zagreb, 1988.— Br. 5.— S. 170).

¹³ Halilović S. Bosanski jezik.— Sarajevo, 1998.— S. 32–37.

¹⁴ Furdal A. Język i naród a prawa człowieka // Biul. Pols. Tow-wa Językoznawczego.— 1992.— N 42–43.— S. 15.

¹⁵ Ibid.— S. 17.

¹⁶ Жуктенко Ю. Теория национальных вариантов языка // Варианты полинациональных литературных языков.— К., 1981.— С. 5–19.

¹⁷ Babić S. Jezik, etnija i politika // Etničnost, nacija, identitet.— Zagreb, 1998.— S. 194–195.

ри, майже не підлягає сумніву, хоча вона залежить від так званих загальних умов, що впливають на життя спільноти. Якщо ці умови сприятливі (наприклад, стабільні неконфліктні відносини в багатоетнічній та багатомовній державі або в такому оточенні взагалі), етнічна спільнота менше залежить від особливостей власної мови. В інших випадках вона зв'язує себе мовою як опорою і гарантією існування окремої групи¹⁸.

Як відомо, мова — система знаків, що її використовують люди у своїй мовленнєвій діяльності. У суспільстві мова виконує різні функції. Крім загально-відомої комунікативної, їй притаманна функція маніфестативна чи ідентифікаційна¹⁹ (мова — чинник ідентифікації: етнічної, класової тощо). Мовою, разом з іншими чинниками, визначаються, виражаються та передаються культурні здобутки, тобто їй притаманна й культурноносна функція²⁰. Саме мовами послуговуються люди, які є членами суспільства, а кожен з них належить до якоїсь культури. Суспільні величини, вартості яких можуть змінюватися, як наприклад, класова належність чи статус мовця, теж впливають на мовленнєву поведінку. Послугуючись мовою, люди висловлюються про систему цінностей у кожній культурі зокрема. Саме використання мови і мовленнєва поведінка пронизують культуру і пронизані культурою²¹. Для Е. Сепіра, наприклад, мова є досконалим способом вираження, а серед усіх витворів культури саме вона досягла високорозвиненої форми, і від ступеня її досконалості залежить і розвиток культури як єдиного цілого²². Д. Хаймс трактує мову як показник та відображення культури²³. Отже, щодо культури мова, а також мовлення (на думку Ф. де Сосюра, це два види одного феномену — мовної діяльності²⁴) є її витвором, її частиною й умовою її існування, бо окрема особистість у процесі комунікації засвоює культуру своєї групи й ідентифікується з нею.

Беручи до уваги кількість мов або мовних варіантів, мовну еволюцію та генезу, мовні контакти, становище мови в суспільстві та мову окремого індивіда, можемо визначати мовні особливості.

Зазначимо, що мови класифікують по-різному. Деякі з них унормовані на рівні стандартизованої мови, на якому вони функціонують як інструмент в усіх галузях сучасного життя спільноти. Саме до такого рівня мов прагнуть сучасні національні спільноти. Інші функціонують як вернакулари²⁵, деякі є діасистемами²⁶, поділеними на кілька діалектів. З огляду на географічне поширення тієї чи

¹⁸ Це, власне, й спричинило відповідну мовну ситуацію в колишній Югославії.

¹⁹ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.— Дрогобич, 1994.— С. 82–94.

²⁰ Там же.

²¹ Sapir E. Ogledi iz kulturne antropologije.— Beograd, 1974.— S. 19.

²² Ibid.

²³ Hymes D. Foundations in Sociolinguistics : An Ethnographic Approach.— Philadelphia, 1974.— 123p.

²⁴ Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики.— К., 1998.— С. 100.

²⁵ Вернакулар — звичайна, щоденна мова (Kottak C. Ph. Anthropology.— Boston, 2000.— P. 291), а також мова, придатна для спілкування народу (Fishman J. Sociologija jezika : Interdisciplinarni društvenopaučni pristup jeziku i društvu.— Sarajevo, 1978.— S. 22), мова, яка ще не стандартизована в науці (Bugarski R. Jezici.— Beograd, 1997.— S. 69). Р. Бугарський стверджує, що визначення «мова для спілкування народу» для вернакулару неточна та неадекватна.

²⁶ Діасистема — це цілість системно впорядкованого мовного матеріалу з усіма можливостями його лінгвальної реалізації. Зазначений термін використовує Д. Брозович, позначаючи ним систему діалектів, які межують на заході зі словенськими діалектами, а на сході — з македонськими та болгарськими (Brozović D. Povijesna podloga i jezičnopolitičke okolnosti // Hrvatski jezik.— Opole, 1998.— S. 3–4).

іншої мови (а з цим знову ж таки пов'язана її комунікативна й суспільна роль) виділяють локальні, регіональні, національні й інтернаціональні мови²⁷.

З огляду на участь у комунікації мови можуть мати різне значення, а в межах однієї спільноти це значення так само може різнитися щодо суспільної функції, яку виконує мова. Унаслідок цього мови функціонують по-різному не тому, що розрізняються генетично та типологічно, а тому, що обслуговують різні суспільні потреби носіїв.

Мовні відмінності виявляються в комунікативній практиці індивіда щодо двох чи більше мов, а також у межах однієї мови, бо в більшості випадків мови поділяються на діалекти. Узагалі всі діалекти є мовами, вони не мають нічого часткового чи сублінгвального. Лінгвістично діалект має всі ознаки мови, але стандартизована мова вважається категоріально вищим поняттям саме за кількістю її носіїв з огляду на те, що має відмінності насамперед у соціолінгвістичному значенні (зрозуміло, йдеться про позамовні чинники й культурну спадщину). Діалект орієнтує нас на щось менш вартісне, в економічному та в освітньому значенні відсталіше і провінційне (хоч є приклади, особливо серед представників мовних і національних меншин, у яких діалект також може відігравати ідентифікаційну роль та роль внутрішньогрупової інтеграції та солідарності)²⁸.

Отже, діалект — це мовна варіація географічного походження, крім того, у значенні цього поняття відображаються й інші чинники — соціальні, етнічні, політичні.

Мовні ідіоми (мови та варіації) модифікуються з часом або їх змінюють свідомо у зв'язку з розвитком суспільства. Для нас не має істотного значення незмінність статусу (престижу) певної мови, діалекту чи якоїсь мовної варіації, важливою є лише доля її мовців, тобто рівень їхньої групової свідомості, стан ідентичності, ставлення до власної етнічної належності та до етнічної належності інших, зважаючи на зміну статусу мови. У такій ситуації, зокрема, опинилися ті носії сербсько-хорватської мови, які попередньо ідентифікували себе як югослави.

Найчастіше в подібній ситуації приймається престижніший мовний ідіом (літературна мова) або серед мовців виникає білінгвізм (мультилінгвізм) та ін. У сучасних цивілізаціях чільне місце посідає саме стандартизована мова.

Отже, сучасна мова та мовна практика тісно пов'язані з фактами, що перебувають за межами самої мови. З огляду на суто мовні характеристики не існує жодної мови, жодного діалекту, які ставили б своїх мовців у вище чи підлегле становище щодо інших мов і діалектів. Це може здійснюватися лише соціальною оцінкою мови та мовців. Зважаючи на це і беручи до уваги те, що в лінгвістичному плані всі мови та діалекти як системи мають однакову можливість бути задіяними в комунікації, мова вживається, цінується і змінюється в переплетенні політичних, економічних та суспільних умов, причому ними охоплюються переважно її комунікативна та маніфестативна функції.

Безсумнівним є також зв'язок мови та етносу. Про це свідчать історичні чинники, пов'язані із взаємозалежністю розвитку націй та їхніх національних мов, коли мова справді вважалася першим та найважливішим виявом колективного

²⁷ Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика.— М., 1996.— С. 89–100; Fishman J. Op. cit.— S. 35–42; Bugarski R. Op. cit.— S. 67–76.

²⁸ Польські лінгвісти вважають, що прийнята досі ієрархія діалекту та літературної мови недостатньо мотивована. Часто ознакою діалекту є консервативність, незважаючи на це, в ньому спостерігаються процеси, що характеризуються значною динамікою, оскільки діалект менше обмежений нормою, ніж літературна мова (Hanke K. Terytorialne odmiany polszczyzny // Współczesny język polsky / Pod. red. J. Bartmińskiego.— Wrocław, 1993.— S. 199).

досвіду спільноти і критерієм визначення спільності. Адже спільність, відповідно, — складник етнічної ідентичності. Утрата мови, денаціоналізація народу, на думку О. О. Потебні, призводять до «дезорганізації суспільства, аморальності, спідлення»²⁹. Як використання стандартизованої мови в багатьох спільнотах вважається вираженням мовної лояльності й символом державного суверенітету, так і зв'язок з будь-якою місцевою варіацією так само містить компонент ідентифікації (ситуація з кайкавцями й чакавцями в Хорватії)³⁰. Це створює відмінності в ієрархії лояльності груп, може впливати на вживання мови та на статус мови.

Про ставлення до мови свідчить не лише сам факт використання й плекання її, а також зміни в мовній поведінці носіїв. Це ставлення (яке є частиною групової свідомості позамовного чинника) містить яскравий ідентифікаційний компонент, важливий для формування, підтримки та підтвердження колективної ідентичності. Однак це, як і зазначена функція відмежування, властива мові³¹, може легко викликати мовні конфлікти. Е. Хауген зазначає: «Націоналізм має тенденцію обов'язково формувати відмінності. У мові це явище виявляється не лише бажанням мати мову, а й тим, щоб мати власну мову»³². Таку ситуацію простежуємо в Україні і на теренах колишньої Югославії. Там вона виникла значною мірою під впливом минулого народів, що послуговувалися сербсько-хорватською мовою, та за обставин, в яких ця мова формувалася.

З огляду на те, що етнічна ідентичність і мова — продукти культури, історії, традицій, динаміки внутрішньоетнічних і міжетнічних відносин, цю ідентичність та мову, а також відношення між ними слід розглядати як змінні категорії, які можуть варіювати від спільноти до спільноти і від ситуації до ситуації. У проблемі співвідношення мови та етносу, мови та культури в суспільстві універсальної моделі не існує. Безсумнівно, мова виконує суспільну функцію, а в суспільстві — різні функції, серед яких на першому місці — комунікативна та маніфестативна, причому маніфестативна є власне чинником ідентифікації. Тому мовна автентичність в історії сприймається як частина етнічної / національної автентичності, а отже, зв'язок мови й етносу має тривалу

²⁹ Потебня А. А. [Рец. на зб.:] Головацкий Я. Народные песни Галицкой и Угорской Руси // Отчет о 22-ом присуждении наград гр. Уварова.— СПб., 1880.— С. 96. Див. про це також: Потебня А. А. Мысль и язык.— Х., 1926.— 5-е изд.— С. 181–182. Про нації, які втрачають свою рідну мову і приймають чужу, з боєм писав і В. Тимошевський: «Ці нації не мають духовної самостійності, завжди ідуть “на помочах”, через те не проявляють ініціативи, цієї необхідної умовини духовного і матеріального поступу взагалі. Такі нації не мають душевної бадьорости, проявляють апатію і млявість, вони не спроможні підпирати своє право на життя між іншими націями і через те самим процесом життя засуджені» (Тимошевський В. Мова і національність.— Чернівці, 1912.— С. 17).

³⁰ Вони одночасно використовують і стандартизовану мову на штокавській основі, і свої регіональні мови — чакавську і кайкавську. Між тим, якщо звернутися до історії розвитку та стандартизації мови хорватів, перемогу штокавського діалекту в них як основи літературної / стандартизованої мови в XIX ст., крім іншого, можна пояснити відносно нечисленністю представників інших діалектів — чакавського (у той час близько 200 тис. мовців) і кайкавського (кількасот тисяч мовців) та їхньою периферійністю, хоча політично-економічний центр Хорватії — Загреб — перебуває на території кайкавського діалекту.

³¹ Piotrowski A., Ziolkowski M. Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna.— Warszawa, 1976.— S. 93–98.

³² Цит. за: Piotrowski A., Ziolkowski M. Op. cit.— S. 104. Фактично, йдеться про наслідок, а не про причину. Скажімо, хорвати не намагаються вдумувати мовні відмінності, щоб їхня мова відрізнялася від сербської, а хочуть передусім повернути в мову автохтонне, від якого відмовилися в ім'я здійснення ідеї культурної єдності з сербами, точніше, в ім'я ідеї південнослов'янської єдності.

традицію. Належність до групи пов'язується не лише з об'єктивними етнічними, історичними, культурними та політичними чинниками, а й із суб'єктивними відчуттями та символічними цінностями, які для представників спільноти має саме їхня власна спільнота, її особливості. Отже, мова є засобом і символом спільності, а також її духовним потенціалом, виразником та структурною частиною ідентичності (на індивідуальному та колективному рівнях), а тому найтісніше пов'язана з нацією.

Мабуть, тому Р. Катичич у розділі своєї монографії, присвяченому аналізу мовної ідентичності, не звертався до прикладу сербсько-хорватської мови, феномен якої надзвичайно складно пояснити, керуючись критеріями, які він висував щодо аналізу інших мов³³. Лише тоді, коли мови виокремлюються на основі власної ціннісної ідентичності, про них можемо говорити як про самостійні³⁴.

Однак мова є не лише виявом потенціалу етносу, а й інструментом духовної діяльності. Така властивість мови пов'язана з усіма мовними рівнями, але найяскравіше вона виявляється саме на рівні слова, яке викликає в свідомості мовців різновекторні асоціації, що утворюють його асоціативно-змістове поле³⁵. Деякі з таких асоціацій можуть мати національні особливості, які є наслідком різного історичного досвіду та ментальності етносу/нації навіть дуже близьких народів. Наприклад, активно вживана розгалужена система назв родинних стосунків у чорногорців пов'язана з патріархальним устроєм їхнього життя протягом віків. Тривалий час чорногорці спиралися на сім'ю, братство, що спричинило активне вживання назв, не характерних для активної комунікації навіть їхніх близьких сусідів, наприклад хорватів: *zaova* (сестра чоловіка), *jetrva* (братова жінка), *sestrić* (син сестри, племінник), *sinovac* (син брата, племінник), *sinovica* (дочка брата, племінниця), *badžanak* (назва вживається, якщо чоловіки, одружені з двома сестрами), *šura* (брат жінки) та ін.³⁶

Національні особливості мовного членування найвиразніше виявилися в етнографізмах або символах. Для будь-якого хорвата *glagoljica*, *pleter*, *šahovnica*³⁷ та інші символізують рідне та зрозуміле з дитинства явище. Засвоєння особливостей таких слів закорінює людину в історію та сучасне життя етносу, формує її національно-етнічну самосвідомість.

Національна належність виявляється також в етнокультурних (фонових) асоціаціях — *ravno polje*, *sokol*, *orao*, *gavran*, а, зокрема, *golubica*, *lastavica*, *prepelica*, *labudica* вживаються щодо жінки. Для хорватів, наприклад, характер-

³³ Оцінюючи мовну ідентичність, Р. Катичич як необхідний для цього чинник наводить належність мови конкретному етносу (*Katičić R. Novi jezikoslovni ogledi.*— Zagreb, 1986.— S. 41–64).

³⁴ *Matišić Z. Jezik i njegovi identiteti (ponešto iz hindsko-urdsokoga kompleksa) // Suvremena lingvistika.*— Zagreb, 1990.— Br. 29–30.— S. 87.

³⁵ Детальний опис головних типів асоціацій див.: *Пінчук О. Мова та духовний потенціал людини та етносу // Генеза.*— 1995.— № 1.— С. 26–27.

³⁶ Ми провели опитування серед учнів другого класу гімназії м. Подгориці (Чорногорія), яке засвідчило, що зазначені назви родинних стосунків відомі всім 32 учням, 27 учнів підтвердили, що вживають їх доволі часто. Зате учні 1 класу технічної гімназії м. Карловац (Хорватія) з цих назв уживають лише *sestrić*, *sinovac*, *sinovica*. Назву *zaova* чули, але не використовують активно. Інші назви їм невідомі.

³⁷ Глаголиця — перша хорватська графіка, плетер — традиційний хорватський орнамент (у хорватів традиції розвитку їхньої мови набули символічного значення, зокрема популярними є краватки, хустинки, що прикрашаються глаголицею і плетером). *Šahovnica* (укр. «шахова дошка») — хорватський герб, який складається з 25 клітинок і має вигляд червоно-білої шахової дошки.

не порівняння жінки з ластівкою (*lastavica*) як символом плодючості та турботливості, для мусульман-босняків голубка (*golubica*) — символ праведності, миру та злагоди, і власне з нею порівнюють жінку, у хорватів сокіл (*sokol*) зазвичай — рятівник та захисник, що вбиває нападника — орла та ворона (*orao* і *gavran*). Про дитину, яка спить, матір у Чорногорії скаже: *Spava kao anđeo* («спить, як ангел»), у Сербії — *Spava kao zaklano* («спить як забита»), а в Хорватії — *Spava kao janje* («спить, як ягня»). Усе це може бути наслідком різного історичного досвіду чи особливостей ментальності, адже тривалий період перебування сербів під османським гнітом і численні жертви, яких вони зазнали, викликав у їхніх матерів асоціацію з мертвою дитиною³⁸. У той самий час чорногорці, залишаючись незалежними, порівнювали своїх сплячих дітей з ангелами. Різними асоціаціями зумовлені етикетні фрази народів, навіть дуже близьких сусідів. Наприклад, чорногорці кажуть: *U slast! Dobro vam učnilo! S anđelima!*, серби — *Prijatno!*, а хорвати — *Dobar tek!* («Смачного!»). Усі вони (крім *S anđelima!*) пов'язані зі сприйманням органами чуття. Однак кожне побажання являє собою різний тип такого сприйняття: «Нехай те, що приймає, буде вашим» (*Prijatno!*)³⁹ або «Хай це вам дасть задоволення» (*U slast!*)⁴⁰.

Етнокультурні асоціації викликають у хорватів, наприклад, символічні числа 7 та 12 (саме під керівництвом семи проводирів — п'яти братів (Клука, Лобела, Мухла, Косенца та Хорвата) та двох сестер (Туги і Буги) хорвати прийшли на територію, де тепер проживають; число 12 у хорватській традиційній культурі пов'язане з переданням дарчих грамот хорватськими володарями у присутності 12 свідків)⁴⁰, а в сербів і босняків ці числа таких асоціацій не викликають. Нерозвиненість або втрата етнокультурних асоціацій у того чи іншого етносу часто призводять до розриву з культурою, спричиняються до «напівкультури», що вражає окремих його представників (у них виникає своєрідний прагматизм і технократизм). І, навпаки, засвоєні через рідний фольклор, звичні з дитинства для босняків-мусульман, які проживають далеко від рідного краю, в Туреччині, асоціації відіграли важливу роль у процесі формування їхнього національного усвідомлення⁴¹. Це, наприклад, образ дівчини, яка «по рум'яних листках ніжно ступала по нерівній бруківці» чи «зелене поле» («*djevojka, koja je rumenim listovina trepetala kaldrmom*», «*jamili se polja zelenoga*»⁴². Узагалі «напівкультура» окремих представників етносу і навіть етносу в цілому може бути наслідком поверхневого, лише «функціонального» засвоєння мови як засобу спілкування. У такому випадку слова у свідомості носія мови не викликають етнокультурних асоціацій.

Чимало інших асоціацій також може бути викликано національними особливостями. Вони, зокрема, виявляються в асоціаціях за суміжністю, а ті — в семантичній валентності слів, що навіть у близькоспоріднених мовах дуже відмінна. Порівняймо вживання ненормативного в боснійській *ima li nešto za jesti* з нормативним *ima li šta za jelo* (*ima li nešto za jesti* вважається в хорватській нормою)⁴³. В умовах білінгвізму або відсутності строгої норми невідповідна семантична ва-

³⁸ Можливо, тут відчувається давньогрецька традиція, яка прийшла в Сербію з Візантії: у Гомера сон — брат смерті (Ліада, кн. 14). Пор. укр. усталений вислів *спить як забитий*.

³⁹ Давнє слов'янське значення дієслова *prijati* (*prijeti*) — «взяти, приймати» (*Майборода А. В. Старослов'янська мова.* — К., 1975. — С. 286).

⁴⁰ *Botica S. Lijera naša baština.* — Zagreb, 1998. — S. 10.

⁴¹ *Halilović S. Op. cit.* — S. 32–37.

⁴² З боснійських народних пісень, що виконуються в Туреччині.

⁴³ *Halilović S. Pravopis bosanskoga jezika. Priručnik za škole.* — Sarajevo, 1999. — S. 29.

лентність може стати джерелом мовних помилок, що згубно впливає не лише на культуру спілкування, а й на культуру мислення, пор. босн. *vođena je rasprava po prvoj tački dnevnoga reda* замість *raspravljano je o prvoj tački dnevnoga reda* ⁴⁴.

Словотвірні асоціації, які задовольняють потребу в номінації, можуть індивідуально реалізуватися в межах словотвірної системи мови певного етносу. Наприклад, суфікс *-če* хорват використовує насамперед для творення демінутивів на позначення істот: *gušče* («гусеня»), *djevojče* («дівча»), а серб — для творення демінутивів, що є назвами речей — *прслуچه, ормарче, столче* (хорватські відповідники: *prslučić, ormarić, stolčić* — «жилеточка», «шафка», «столик»). Цікаво також, що для серба характерне частіше утворення демінутивів стосовно їжі — *pasuljče* («квасолька»), *papričice* («перчики»), а для черногорців — щодо жінки, дівчини: *sunaiče* («сонечко»), *srećica* («щастячко»).

Пресупозиційно-оцінні асоціації, такі як *Srbin* — добре (чи навпаки), *Bošnjak* — погано (чи навпаки), *Hrišćanin* — добре (чи навпаки), *Musliman* — погано (чи навпаки), *srpski jezik* — добре (чи навпаки), *bosanski jezik* — погано (чи навпаки) та ін. — суб'єктивні, вони виникають під впливом життєвого досвіду людини та умов її соціалізації. Однак часто саме вони стають традиційними елементами національного менталітету, зокрема національної зверхності: *Šiptar* (зневажливе називання сербами албанців), *Šokac* (зневажливе називання сербами хорватів), *ciganin, gedža, trofazni* (зневажливе називання хорватами сербів), *Mujo, Haso, balija* (зневажливо про босняків-мусульман) тощо як «фантоми» менталітету дезорієнтують етнос, провокують неадекватну поведінку та стосунки з іншими етносами.

Такі оцінні асоціації характерні для привітань та інших етикетних фраз як соціолінгвістичної категорії. З 1990 р. до наших днів у Хорватії майже усунено з ужитку привітання *«Zdravo!»* («Привіт!»), його замінено привітанням *«Bog(k)!»*, що вживається і серед друзів, і серед людей, які перебувають у нерівноправних стосунках, наприклад, студент — викладач, молода особа — старша особа (попередньо привітання *«Bog!»* вважалося місцевим, загребським, використовувалося воно лише тими, хто звертався один до одного на «ти»; у 90-х роках воно з успіхом вийшло за межі Загреба і набуло поширення в усій Хорватії). Проведене серед студентів анкетування із запитанням, що спричинило вихід з ужитку привітання *«Zdravo!»*, виявило, що для анкетованих воно має «комуністичний» відтінок (конотацію ідеологічно забарвленого, можливо незаслужено, привітання отримало з огляду на використання в комуністичних партійних структурах), а для деякого звучить навіть «якось по-сербськи» ⁴⁵. Таких асоціацій це привітання не викликає, скажімо, в Чорногорії, де широко вживається.

Пресупозиційно-оцінні асоціації в хорватів викликає й колись поширений вислів *Izraziti saučeešće* («Висловити співчуття»), який повністю замінило етикетне *Izraziti sućut*. Попередній вислів сприймається як сербізм, частота його вживання за останні роки серед хорватів значно зменшилася. Це стосується й ввічливої форми *Izvinite!* («Вибачте!»), яка раніше рівноправно використовувалася в хорватів поряд з висловом *Oprostite!* Останній з початку 90-х років майже витіснив фразу *Izvinite!*, що серед хорватів набула негативної конотації. Аналогічні явища стосуються висловів *Prijatno!* і *Dobar tek!* — обидві фрази в середовищі хорватів функціонували рівноправно, тепер уживається лише *Dobar tek!*

⁴⁴ Ibid.— S. 45.

⁴⁵ *Pintarić N. Pozdrav kao sociolingvistička kategorija // Riječ.— Rijeka, 2000.— God. 4. Sv. 2.— S. 38.*

До речі, такі самі асоціації в хорватів викликає і сам прикметник *prijatan*, що колись використовувався як синонім до прикметника *ugodan*. У наш час прикметник *prijatan* визнано сербізмом, активно функціонує лише прикметник *ugodan*⁴⁶. Сьогодні на хорватських вулицях, у музеях та інших місцях не побачиш напису *Pažnja!* («Увага!»), його повністю витіснило слово *Pozor*, яке без застережень сприймається всіма носіями хорватської мови.

На офіційному документі громадянина Хорватії — паспорті — є лише напис *hrvatska putovnica*. Слово *putovnica* замінило спочатку поширену назву *pasoš*, що також набула тепер конотації сербізму (назву *putovnica* запроваджено з огляду на існування в минулому назви *putnica*; слово *putovnica* використовується з метою уникнути непорозумінь, зважаючи на існування омоніма *putnica* зі значенням «жінка, яка подорожує»).

Цікаво, що пресупозиційно-оцінні асоціації поширилися і на назви місяців. Хорвати майже не використовують міжнародних назв місяців, відбулася їх заміна навіть у називаннях свят. Так, 8. *Mart* та 1. *Maj* сьогодні — 8. *Ožujak*, 1. *Svibanj*. Цікаві факти щодо використання назв місяців у сучасній хорватській пресі отримані з газет і журналів, що виходили в Хорватії до 90-х років, та сучасної періодики. До 90-х років міжнародні назви використовувалися майже на 70 %, а хорватські — лише на 30 %. Сьогодні показник уживання міжнародних назв становить близько 3 %.

Сигніфікативні асоціації, тобто асоціації понять з матеріальним планом їх вираження, інколи під впливом менталітету чи історичних традицій можуть набувати національних особливостей або ставати витвором людської фантазії: *velikosrpski program*, *Velika Srbija*, *svesrpsko ujedinjenje*, *velikomuslimanska ideja*.

Асоціації, викликані внутрішньою формою слова (етимологізаційні), також по-своєму спрямовують потік свідомості мовців. Вони або полегшують сприйняття, якщо їхня внутрішня форма прозора, або перешкоджають такому розумінню, якщо внутрішня форма нечітка: хорв. *cvjetača* («цвітна капуста») від *cvijet* («цвіт, квітка») та серб. *karfiol* («запозичене слово»). Тут очевидне бажання відповідно спрямувати потік свідомості хорватів, скерувавши їх до прозорої семантики місцевої лексики, лежить в основі тенденції до застосування в хорватській мовній практиці автохтонних засобів.

Отже, у розгалуженій системі асоціацій утворюється своєрідне лексичне «макрополе мовної ментальності»⁴⁷ етносу/нації, і в просторі цього поля здійснюється його/її духовна діяльність. Певні типи таких асоціацій перебувають або можуть бути під впливом національних особливостей і створювати оригінальний фонд для духовної діяльності нації, забезпечуючи таким чином збільшення загальнолюдського духовного потенціалу. Результативність духовної діяльності нації значною мірою визначається станом розвитку її мови та майстерним володінням нею її носіїв. Тому, на думку В. М. Русанівського, «су-

⁴⁶ Така пресупозиційно-оцінна асоціація щодо давньослов'янського значення «приємний» може бути викликана негативним ставленням до дублетів. Щодо ж до слова *prijatan*, то тут відіграла роль його деетимологізація у свідомості мовців протягом історії розвитку мови: первісно *присмний* — «те, що приймаю, стає моїм» (суто фізіологічне сприймання, від *prijati / prijēti*), *ugodan* — «такий, який є приємним». Згодом у слові *prijatan* з'явилася додаткова сема — «приємне фізіологічне сприймання», а попередня поступово втратилася (згадаймо в Сенеки: «Усе, що гарно сказане, — моє»), тобто значення стало повністю адекватним значенню *ugodan*, тому його вихід з ужитку не спричинить жодних проблем для мовців.

⁴⁷ Почецов О. Г. Значч. праця.— С. 113.

пільство завжди дбає про те, щоб його члени користувалися мовою не лише спонтанно, не тільки як даним від природи даром, а свідомо, як знаряддям найповнішого розкриття своєї особистості»⁴⁸.

(Львів)

L. P. VASYLYEVA

NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY AND ETHNOCULTURAL ASSOCIATIONS

The article deals with systematic analysis of facts of cognate languages — Serbian, Croatian, Bosnian, and Montenegrin — conducted at the lexical level, which gave us a possibility to show a number of divergent phenomena connected with associations that constitute associative and semantic field of the word. Of these, we took into account symbols, ethnocultural, presupposition and evaluative, and significative associations by adjacency, word formation, etc. connected with national differences of the speakers of these languages, differences in their culture, mentality, and agreement with different approaches to formation of lexical basis of their language.

Keywords: national community, culture, language, national and cultural, and linguistic identity, ethnocultural associations.

⁴⁸ Русанівський В. М. Культура мови, думки, почуттів // Культура української мови / За ред. В. М. Русанівського.— К., 1990.— С. 5.